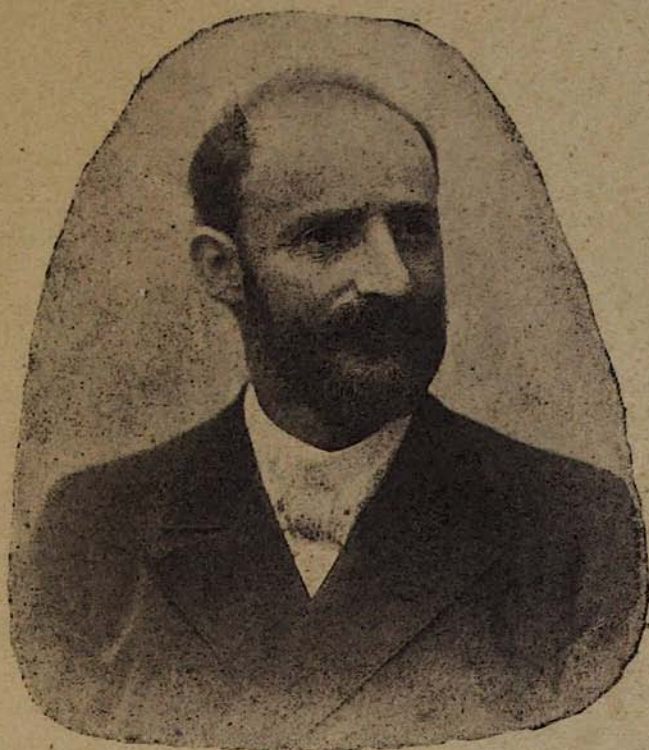

Dr. J. J. J. J.

ՄՈՒՐԱՑԱՆ [†]

1854—1908

Մենք Հայերս սովոր ենք մեր արդիւնաւոր անձինքը իրենց մահէն վերջը փնտռել: Այս ակնյայտնի իրողութիւնը ապացուցանելու համար հարկ չկայ անցեալը պրպտել. ահա նոր օրինակ մը — Մուրացանը: Կենդանութեան ատեն անյայտ և թաքուն մնաց և չճանչցուեցաւ, որով և չգնահատուեցաւ իւր ոգւով չափ սիրած հայ ազգէն, հայ ժողովրդէն: Իւր 35 ամեայ գրական բեղմնաւոր գործունէութեամբ հանդերձ երախտագիտական որևէ նշան մը կամ համակրանաց արտայայտիչ փոքրիկ ցոյց մը չեղաւ ազգին կողմանէ. եթէ մեծ դժուարութեանց և աշխատեցուցիչ պարագաներու կապուած էր իւր գրոց տպագրութեան ձեռնամուխ ըլլալը, բայց կարծենք 25 ամեայ յորելեան հանդէս մը կարելի էր առանց շատ յոգնելու կատարել՝ ի պատիւ Մուրացանի արդիւնաւոր գրչին: Այս նշանաւոր վիպագրին հանդէպ Ռուսահայոց բռնած ընթացքը առեղծուած մըն է, որուն գոհացուցիչ մեկնութիւնն ու լուծումը չեն տար այն պատճառաբանութիւնները, որ ցայժմ յառաջ բերուեցան: Գոնէ այսուհետեւ տանք անոր իւր արժանավայել յարգն ու կարգը և այն բարձն ու զահը, ուր բազմելու լիուրի իրաւունք ունի, իբրեւ անուանի հայ վիպասան և թատերագիր:

Մուրացան ծածկանուան տակ պահուելով անձնաւորութեան բուն անունն է Գրիգոր Աստուածատուրեան Տէր-Յովհաննէսեան: Ծնած է Շուշի (1 Դեկտ. 1854, չ. Տ.): Նախնական կրթութիւնն ստացաւ սոյն քաղաքին թեմական դպրոցին մէջ, ուր հայերէնի հետ ուսաւ նաև գաղղիերէն լեզուն: Հազիւ ուսման ընթացքն աւարտած (1874)՝ սկսաւ ժամանակին անուն ունեցող լրագրաց մէջ գրիչ շարժել: Գրականութեան կոչում ունենալով հանդերձ՝ ամբողջապէս նոյնին նուիրուիլ չկրցաւ իւր նեղ կացութեան պատճառաւ, ստիպուած էր ուսուցչութեամբ զբաղիլ և ապա Թիֆլիսի մէջ վարել հաշուակալի պաշտօն: Շուշեցի Միքայէլ Միրզայեանի

առևտրական խանութին մէջ: Այս պաշտօնին մէջ ֆեսց մինաց մինչև վերջին տարիները: Քանի մը տարի յառաջ գնաց Բաթում, ուր կանչուած էր լաւ պաշտօնով մը. բայց յաշարկոտաց սպառնական նամակներէն ստիպուած և Աղէքսանդր Թարխանեանցի բախտին չվիճակելու համար, խոյս տուաւ և դարձաւ Թիֆլիս: Այս արհաւիրքը ազդեց մեծապէս իւր ֆիզիքական կազմածքին վրայ, որուն հետևութեամբ քայքայեցաւ արդէն իսկ աննախանձելի մարմնական առողջութեան հետ մտաւոր կարողութիւնը, որոնց ճնշման տակ ընդ միշտ ընկճեցաւ (30 Օգոստոս 1908, չ. Տ.):

Բազմաթիւ և բազմազգի են Մուրացանի գրութիւնները: Դժբախտաբար կորսուած կը ֆեսն ներկայ և ապագայ աշխարհի համար, եթէ տակաւին թող տրուին հոն՝ ուր են: Վասն զի Մուրացանի երկասիրութիւնները հրատարակուած են ցրիւ պարբերական թերթերու մէջ, որ օրուան հետ կը ծնանին և կը մեռնին: Հանգուցեալը մահուընէն չորս տարի յառաջ ինքնին ձեռնարկեց իւր ցիրուցան երկերը հաւաքել և ներքին բովանդակութեան համաձայն համադրելով՝ ի լոյս ընծայել հատորներու մէջ: Այսու թէպէտ ժամանակագրական կարգը չէր պահուեր, բայց ասոր փոխարէն ընթերցողը միահաղոյն առջևը կ'ոչնենար այնպիսի նիւթեր, որ քիչ շատ իրարու հետ որոշ կապ ունէին և ամբողջութիւն մը կը կացուցանէին: Մուրացանի գովելի ձեռնարկութեան սկիզբ եղաւ, բայց չպսակուեցաւ իւր կենդանութեան ատեն: Նիւթական միջոցներու և քաջալերողներու պակասութեան պատճառաւ, լոկ Ա. Հատորը հրապարակ ելաւ (1904) և առկա ֆեսց ցայսօր: Թերևս այս տարւոյ սկիզբները լոյս տեսնէ իւր երկասիրութեանց Բ. Հատորը, զոր, ինչպէս արժ. Գիւտա. ք. Աղանեանց կը ծանուցանէ «Հայրենիք» թերթին մէջ (1908 թ. 15): Հեղինակին կամքին ու տրամադրութեան համաձայն՝ յիշեալ գիտնական քահանան արդէն անցեալ տարւոյ Յունիս 24-ին մամուլին յանձնած է: Այս հատորին բովանդակութիւնը չի համապատասխաներ այն կարգին, զոր Մուրացան իւր երկասիրութեան Ա. Հատորին մէջ սահմանած է: Բ. հատորը պիտի կացուցանէր «Գէորգ Մարգարեան» ընդարձակ վէպը, մինչ Աղանեանցի հրատարակութեան մէջ Բ. հատորը պիտի բաղկանայ (ըստ վերջին կամաց հեղինակին) «Պատասխան իմ քննադատներին», «Ռուզան» և «Անդրէաս Երեց» երկուքն ալ կերպարանափոխուած: Այսպէս թէ այնպէս, էականն է վաղընդփոյթ աւարտումը Մուրացանի գրութեանց հրատարակութեան, որոնց պատկառելի շարքը պարճանաց պսակ պիտի ըլլան Հեղինակին, Հրատարակչներուն և հայ Գրականութեան:

Կարելի չէ Մուրացանի երկասիրութեանց ամբողջութեան վրայ նոյն դատաստանը կտրել: Գործքերէն ոմանք շատ անկատար են և գրեթէ անարժէք. բայց մեծաւ մասամբ ընտիր և շահեկան են: Անշուշտ մարգարիտները արհամարհելու պէտք չկայ, ապակոյց հետ խառնուած ըլլալնուն համար. վասն զի մեր անկատար աշխարհքին մէջ այնպէս է բնութեան կարգ, որ լաւին հետ գէշը, ցորենին հետ որոմը խառն ըլլայ: Շատ խիստ և անարդար կը գտնենք այս պատճառաւ քննադատներէն ոմանց և յանուանէ Լէօի այն դատաստանը, զոր Մուրացանի նկատմամբ կտրած են: Լէօ իւր «Ռուսահայ գրականութիւնը» գործին մէջ (տպ. Վենետիկ 1904, էջ 280—284) Մուրացանի վրայ խօսած ժամանակ՝ կարծես դիտմամբ լոկ այնպիսի գրութեանքն յիշատակած է, որ այնչափ յարգի չեն իբր գրական՝ ևս առաւել վիպական արտադրութիւն. բայց և ոչ խօսք ըրած է Հեղինակին նշանաւորագոյն գրութեանքնուն վրայ, որպիսի են «Գէորգ Մարգպետունի» վէպը և «Ռուզան» ողբերգութիւնը: Կարծենք այսօր Լէօ փոխած է Մուրացանի վրայ իւր դատաստանը: Հոս յառաջ կը բերենք Մուրացանի գրութեանց ամբողջական ցուցակն ըստ իւր իսկ շարադրութեան: Իւր երկասիրութեանց Ա. հատորին մէջ հրատարակուածներն են «Նոյի Ագռաւը», «Առաքեալը» և «Պորհրդաւոր Միանձնուհի»: «Գէորգ Մարգպետունի» (Բ. հատոր), «Վահան Գողթնացի», «Անդրէաս երէց» (Գ. Հ.). «Հայ բողոքականի ընտանիքը», «Իմ կաթոլիկ հարսնացուն», «Զրհաս է» (Դ. Հ.). «Հարուստը գումրճանում է», «Հասարակաց որդեգիրը», «Իմ հրջանկութիւնը», «Անպատճառ իշխանուհի», «Մթթէ վայել է» (Ե. Հ.). Յաջորդ հատորը մանր գրութեանքնուն շարք մըն է. «Հանելուկը լուծուեցաւ», «Հին աղգասիրի գաղտնիքը», «Պսակների բողոքը», «Երեկ և այսօր», «Տիկին Փիրալեանի վիշտը», «Ինչո՞ւ իմ ստորագրութիւնը չընդունեցին», «Յատուկ թղթակիցը», «Պոլի վանքում», «Երկուսից մըրը», «Մարդը մտադիր, կինը կարգադիր», «Ծպահանջ» և «Գթութեան քոյրերը» (Զ. Հ.). «Լուսաւորութեան կետրոնը» Ա. և Բ. մասն (Է. Հ.). «Լուսաւորութեան կետրոնը» Գ. և Դ. մասն (Ը. Հ.). Թատրիքութիւններ, Զափածոյ բանաստեղծութիւններ (միծառ մասամբ անտիպ՝ Թ. Հ.). «Իմ տեսած աշխարհ» (նոյնպէս անտիպ՝ Ժ. Հ.): Այսչափ բազմաթիւ գրութեանքնուն հանդերձ՝ Մուրացանի անունը ժողովրդականացած չէ: Պատճառը լոկ այն չէ, որ իւր գրութիւնները պարբերական թերթերու մէջ անյայտ թաղուած կորսուած են: Իւր անյայտ մնալուն մասամբ պատճառ դարձած է ինքնին իսկ իւր անհատական բնաւորութիւնը և ենթակայական ուղղու-

Թեան լարուած տենչանքն ու ձգտումը և պաշտպանած միակողմանի դադափարները: Սակայն և այնպէս արդարացի չէր ըլլար այս կարգի գրութեանց համար Մուրացանին վիպագրի անունը դնալ: Այս անուան լիովին արժանի է միայն իւր «Գէորգ Մարգպետունի» գեղեցիկ վէպին համար, չիղջելու համար ուրիշ շատ յաջող վէպերը:

Իրաւամբ Գէորգ Մարգպետունի պատմական վէպը իւր գլուխ գործոցը կը համարուի (հրատ. «Արձագանքի» մէջ իւր Թերթօն 1896, Թ. 35 մինչև Թ. 150, մէջընդմէջ ընդհատութեամբ): Լայն վրձինով և առնական ազդու կերպով կը գծէ իւր պատմական նկարին վրայ շրջանակի ծիրերը և յագեցուցիչ գոյներով զայն կը պատկերացնէ: Ժամանակին (940—920) արհաւիրաց, խիստ, դառն և արիւնալից պարագաներուն և հանգամանաց մէջ՝ կը տեսնենք, Թէ վիպագրին ճարտար վրձինը չի մոռնար ստեղծել կնոջական զգայունութեան գողտրիկ ծաղիկներ, և դարուն պարզ մարդիկներուն փոքրիկ ու շարժող պատկերներ՝ անազոռոյն տեսարաններէ յոգնած աչքը կը կազդուրեն ու կը զուարթացնեն: Քանի որ այդ կոշտ ու դառն ժամանակն ընտրած է հեղինակը, ստիպուած ալ է զայն իւր ամբողջ խստութեամբ ու անկիւններով վը պարզել, և չի քաշուիր ներկայացնելու քստմեցուցիչ դէպքերու հետ՝ կոշտ զգածումներ ու բացատրութիւններ: Ներկայացուցած պատկերներէն շատերը չեն երևար հին վերաբերումով ծածկուած, այլ այնպէս մը, իբր Թէ ժամանակին մարդիկն այդպէս ըլլալու էին, որ խաղաղութիւնը անուամբ լոկ կը ճանչնային և իրենց կրից ու ձրից անարգել աճման ընդարձակ ասպարէզ ունէին: Գործքին արժէքը առաւել ևս կը բարձրանայ, եթէ ի նրկատի առնունք նաև այն մտադրութիւնը, զոր ունեցած է, պահել լեզուին միութիւնը և ներդաշնակութիւնը, տեղական ու յարմար գունաւորումը, նկարագիրներու ըստ բաւականի ճշգրիտ ու յաջող ստորագրութիւնը և տեղ տեղ հանճարեղ մտածումներ ու վճիռներ: Դժբախտաբար չկան այնպիսի առաւելութիւններ ալ, որոնց գոյութեամբը ընթերցողին պատրանքը կատարեալ կ'ըլլար, որ ինքզինքը փոխադրուած կը զգար նկարագրուած դարուն մէջ. դ. օր. պակաս է քննական հետազօտութեանց արդիւնքը, որոնցմով անձանց ու տեղեաց պարագաները ճշդութեամբ որոշուած ու պարզուած ըլլային, բացակայ են հին արձանագրութեանց և դիւանական աղբիւրներուն իւր խաղաղութեանց, հին սովորութեանց ընծայութիւններ և այլն: Սակայն ի հարկէ այս պակասը կը յիշենք առանց վիպագրին իբր յանցանքը կամ մեղադրանքը ցոյց տալ ուզելու: Իւր կողմանէ աշխատած է վէպը բազմակողմանի առաւելութիւն-

ներով օժտելու և յարգի ու պատուական ընծայելու և մեծաւ մասամբ յաջողած ալ է: Անկարելի է, որ ընթերցողին մտադրութեանէն վրիպի Մուրացանի երևակայութեան յառաջ բերած արդիւնքներէն հետեւեալը. Մուրացան իբր հնարագէտ վիպագիր, պատմական չոր ու ցամաք դէպքերը առհասարակ կ'արդիւնաւորէ իւր կողմէն հնարուած սկզբնապատճառներու այնպիսի հանճարեղ յղացումներով, որ ընթերցողէն հաւանութեան և հիացման արտայայտութիւն կը կորզեն: «Գէորգ Մարգարտունւով» Մուրացան միով բանիւ խոր զգայնութիւն արտայայտող և հոգեխօսօրէն ճարտար գունաւորեալ դժեռ ու պատկերներ յառաջ բերող վիպագիր կը ներկայանայ միզի: Նիւթն ամբողջապէս յառաջ բերել մեր սահմանէն դուրս կը համարինք, զայս ընել կը թողունք հայ մատենագրութեան և գրականութեան պատմութիւնը գրողներուն:

Մեծագոյն համբաւ կ'ունենար Մուրացան իբրև թատերագիր, եթէ ինքզինքը ամբողջապէս այն արուեստին նուիրէր: Միայն մէկ ողբերգութիւն ունինք իրմէ. բայց կերակայ թէ ուրիշ ալ գրած ըլլալու է. վասն զի իւր գրոց ցուցակին Թ. Հատորը պիտի բաղկանայ Թատերագրութիւններէ: Իւր սքանչելի Ռուզան ողբերգութիւնը (հրատ. «Թատրոն» հանդէսին մէջ, 1900 Դեկտ. Թ. 1.) ամբողջապէս յուզիչ ողբերգական դրուագ մըն է հիանալի նկարագրութեամբ և արուեստով: Թէպէտ զերծ չէ թերութենէ, սակայն վերջաւորութիւնը ամբողջովին ներդաշնակութիւնը կաւրէ. յանցանքը Հեղինակին չէ այլ հրատարակիչներուն և տպագրողներուն: Վասն զի ըստ Մինաս Բերբերեանի գրածին (Նոր-Դար, 1901, Թ. 70), Ռուզան հայրենասէր օրիորդը Հեղինակին ձեռագրին համաձայն, ինքզինքը թունաւորած է, որուն ակնարկութիւններն արդէն ողբերգութեան ընթացքին մէջ չեն պակսիր, մինչ տպագրուածին մէջ օրիորդը կը ներկայացուի լոկ անձնամատոյց եղած: Այս պատճառաւ զուր են ընդդէմ Մուրացանի յարուած խժրճանքները, իբր թէ հայ կնոջ աւանդական անյողողղ բարոյականին չի համապատասխաներ իւր նկարագրած Ռուզանը:

3. 3. 3.